

DOSSIER

DONES I MESTRES AL MONTSIÀ DURANT L'ÈPOCA FRANQUISTA

Ferran Grau Verge

“Es va imposar el concepte de feminitat front el de feminisme de la República, encara que, de vegades, també s’apel·lava al feminisme catòlic amb referents com Isabel la Catòlica, Agustina d’Aragó...”

Amb aquest treball pretenem fer una xicoteta aportació al paper de la dona-mestra a la comarca del Montsià, durant l'època franquista, a través de tres experiències personals¹. Som conscients de la migradesa del treball de camp, però estem contents dels resultats obtinguts i creiem que podríem dir-ho més alt –buscant més exemples i ampliant el treball de camp–, però no més clar: el marge de maniobra d’aquestes dones va ser realment curt, però totes van aportar un granet d’arena per tal de dignificar el seu paper de dones i treballadores de l’ensenyament. S’enganyarà, però, qui intente buscar, en les pàgines següents, unes heroïnes, uns models de dona. Tal com explicarem, aquestes dones es van esforçar, i molt, per anar canviant aquella instrucció que havien mamat des de les escoles del seu poble per una altra més d’acord amb els nous aires, primer d’obertura i després plenament democràtics.

El treball consisteix en una primera part d’introducció teòrica i una segona, on s’aporta el resum de les memòries de les nostres protagonistes dividit en quatre parts: a l’escola, al batxiller, al magisteri i a la docència.

Tal com es pot endevinar, hem intentat buscar unes protagonistes que hagen tastat el franquisme des de tots els vessants de la vida. Si en algun aspecte no hem reeixit, només a nosaltres se’ns pot culpar de la mala interpretació dels pensaments de les nostres informants.

Les dones que durant la guerra civil havien demostrat la seua utilitat social van haver de retirar-se a l’espai domèstic en acabar aquesta. El nacionalcatolicisme va potenciar la separació social dels dos sexes: submissió, abnegació, silenci, docilitat, dependència de l’home, etc. eren els valors que havien de definir la dona, enfront dels valors, contraris, que assenyalaven els homes: virilitat, decisió, competitivitat, etc. Uns i altres eren considerats com a naturals per a cada sexe.

El període franquista és molt llarg i, lògicament, la majoria d’aspectes que el defineixen van evolucionant, però els pilars ideològics es mantindran marcats a foc:

“El período en su conjunto significó un importante freno al desarrollo de las mujeres que se había ido forjando en el primer tercio del siglo y especialmente en los años de la República. La legislación franquista impuso un sentimiento tradicional de la familia, reconocida como célula natural y fundamento de la sociedad, y redujo a las mujeres al exclusivo papel de esposas y madres.

[...] El franquismo supuso un retorno a los principios pedagógicos del catolicismo más reaccionario del siglo XIX con rígidos

¹ He d’agrair la paciència i les explicacions de tres grans professionals: M. Cinta Caballer Meseguer (72 anys), Paquita Querol Ferré (68 anys) i Esther Saenz Dueñas (60 anys).

contenidos educativos basados en la división de los sexos. La España Imperial, Menéndez Pelayo, Andrés Manjón y la encíclica Divini Illius Magistri (1929) son los inspiradores más próximos.” (Ballarín, 112)

Així:

“Al silencio, modestia, obediencia y subordinación católicas tradicionales, las nuevas mujeres debían añadir los componentes propios de los regimenes totalitarios de la época: la heroicidad del día a día y un nuevo sentido de la feminidad donde la suavidad, la dulzura, abnegación y sentido de la belleza reinarían en el interior del hogar. Del buen cumplimiento de este papel dependía el destino de la patria, y de sus desvíos, la degeneración.” (Ballarín, p.114)

Es va imposar el concepte de feminitat front el de feminisme de la República, encara que, de vegades, també s'apel·lava al feminisme catòlic amb referents com Isabel la Catòlica, Agustina d'Aragó, Teresa d'Àvila o Doña Jimena. El feminisme de principis de segle que defensava més dignitat, educació i drets civils per a les dones es convertirà en el símbol de la decadència del país.

Perles com les que escrivim a continuació (extretes de Ballarín) marquen tota l'època:

- “La falta de facultades creativas en la mujer es lo que me induce a no ser feminista” José Antonio, recollit a la Voz de Madrid. (p.115)

-“Las mujeres nunca descubren nada; les falta, desde luego, el talento creador reservado por Dios para inteligencias varoniles; nosotras no podemos hacer nada más que interpretar mejor o peor lo que los hombres nos dan hecho [...] que vuestra labor sea callada; que a las Secciones Femeninas mientras menos se las oiga y menos se las vea, mejor; que el contacto con la política no nos vaya a meter a nosotras en intrigas y habilidades impropias de mujeres”. Pilar Primo de Rivera. (p.116)

-“Las mujeres, niñas o viejas, necesitan más corazón que inteligencia para saber”. Libro de las Margaritas, Aguilar, Madrid, 1940. (p.114)

- La limitació de les dones exclusivament a les tasques reproductives es veurà reflectida al “Fuero del Trabajo”. La idea era protegir a la dona: “El Estado [...] en especial prohibirá el trabajo nocturno de las mujeres, regulará el trabajo a domicilio y libertará a la mujer casada del trabajo y de la fábrica” (p.112)

Finalment la castedat i la virginitat es convertiran en el centre obsessiu de la moral femenina. S'expressava en els centímetres de la falda, en la forma de ballar, de parlar, etc.

El model de la dona del període autàrquic donarà pas, a finals dels 50, a la dona moderna, consumista, més formada i autònoma, però amb un pòsit ideològic reaccionari molt arrelat el qual haurà d'anar superant molt a poc a poc, sobretot en els ambients rurals.

Pel que fa a l'ensenyament, trobem que la primera ordenació de l'ensenyament primari es va fer el 17 de juliol de 1945 i que el principi fonamental era el religiós.

L'ensenyament primari es dividia en dos parts: de 6 a 10 anys el general i de 10 a 12 l'especial. Aquesta llei durarà fins al 1970 i entremig només es faran algunes modificacions, entre les quals caldria destacar la del decret que ampliava del període d'escolarització fins

“El “servicio social” va servir per controlar políticament i social a les dones. Es va presentar com la necessària contribució de les dones a la reconstrucció d'Espanya i de la seua permanent grandesa.”

als 14 anys (1964) i la del que disposava la gratuïtat de l'ensenyament primari (1965).

Des dels primers anys posteriors a la rebel·lió militar es van anar aplicant mesures per acabar amb tot allò que fes olor a republicanisme: no a la coeducació, expurgació de llibres i depuració de mestres a primària que després s'estendrien a la resta de nivells educatius, etc. La coeducació es va prohibir per antimoral i antipedagògica i es va insistir que a les escoles de les xiquetes hi brillés la feminitat més rotunda, insistint en la importància de la seua educació com a mares del demà. Els objectius de la seua educació es dirigiran, primer que res, al desenvolupament dels sentiments i de la voluntat i, només en darrer lloc, a conrear la intel·ligència: "En primer lugar, se impone una vuelta a la santa tradición que veía en la mujer la hija, la esposa y la madre, y no la "intelectual" pedantesca que intenta en vano igualar al varón en los dominios de la ciencia". (Ballarín, p.118).

No serà fins al 1965 que apareixeran les primeres excepcions a aquesta norma contrària a la coeducació i sempre en casos excepcionals com en les escoles unitàries de menys de 30 alumnes.²

Tot el discurs de la nova feminitat que assenyalàvem més amunt es va traduir en una educació diferent en quantitat i qualitat, fonamentat en la suposada inferioritat intel·lectual de les dones. Encara que cap llei va prohibir expressament la incorporació de les dones a l'ensenyament superior, aquest es va presentar sempre com a inadequat per a elles. "Permartín, Director General de Enseñanza Media y Superior, así lo afirmaba: Mi opinión es la que debe alejarse a la mujer de la Universidad; quiero decir que el sitio de la mujer, a mi juicio es el hogar..." (Ballarín, p.119).

Malgrat els canvis que es produeixen a finals dels 50 i sobretot als 60 no variarà la concepció de la finalitat de l'educació en les dones ja que en elles, en la seua submissió, es fonamentava la pervivència del model familiar resistent als canvis:

"La pedagogía española, en la década de los sesenta, todavía instruía a las maestras en una educación diferencial por sexos, fundamentada en supuestas diferencias naturales, y señalaba como impropios de mujeres:

[...] en el terreno intelectual, los trabajos que pidan profundidad, abstracción, creación científica, filosófica y hasta artística, que reclamen vigoroso razonamiento... trabajos teórico de fría especulación... trabajos que exijan mucha serenidad emotiva y dominio de nervios." (Ballarín cita a Consuelo Sánchez Buchón, p.119)

És en aquest context que hem de destacar el paper adoctrinador de la "Sección Femenina":

"Una extensa red a través de Delegaciones Provinciales y Delegaciones Locales hizo posible que la SF alcanzara todos los rincones de la geografía española y todos los sectores sociales, inculcando a las mujeres y, a través de ellas, al resto de los ciudadanos los valores y normas de su ideario."

"Las maestras serán objeto de atención especial ya no sólo por su alcance en la educación de las niñas, sino por su influencia directa con las madres. Para ello no sólo se sirvieron de capacitación en enseñanzas del Hogar, sino también de la revista *Consigna*, que

"Encara que cap llei va prohibir expressament la incorporació de les dones a l'ensenyament superior, aquest es va presentar sempre com a inadequat per a elles."

² A la pràctica no es farà fins després de la "Ley General de Educación".

pretendía informar a las maestras de la doctrina que convenía difundir.” (Ballarín, p.121)

Seran les seues membres les encarregades de posar en marxa el “servicio social” per a les dones, d’ensenyar, en un primer moment, les matèries de la Llar als programes d’estudis i tota una sèrie d’activitats pràctiques que van servir per marcar el paper subordinat de les dones i mostrar la cara bona del règim.

El “servicio social” va servir per controlar políticament i social a les dones. Es va presentar com la necessària contribució de les dones a la reconstrucció d’Espanya i de la seua permanent grandesa. Durava sis mesos, tres de teoria i tres de pràctica en labors d’interès nacional, benèfiques, etc. i anava des de col·laboracions en hospitals fins a les cèlebres “canastilles”. Tothom l’havia de fer excepte casos excepcionals i monges. Per assegurar-se del seu compliment s’imposaren diferents tipus de coaccions indirectes: limitacions a l’activitat i la mobilitat, no poder ser funcionària (el cas de les mestres era paradigmàtic), obtenir el passaport i el carnet de conduir, etc.

Un parell de lleis establiren l’estudi obligatori d’una sèrie d’assignatures escolars pròpies de les dones tant a primària com a secundària. Ens estem referint a las famoses “labores, economia doméstica, cocina,” etc., englobades en les anomenades “materias del hogar” que estaven dirigides a canalitzar les activitats de les dones en direcció al servei, al servei dels altres, en definitiva al matrimoni i a la maternitat.

Altres activitats educatives, fomentades també per la Secció Femenina, van contemplar aquesta formació encaminada a arrelar profundament el rol femení: “las Escuelas del Hogar, las Escuelas de Formación, las Cátedras Ambulantes i els Coros y Danzas”, on s’ensenyaven manualitats, activitats artesanals, mètodes de producció casolana (cunicultura, per exemple) i, de vegades, tallers d’oficis.

El creixement econòmic que es produeix a Espanya a partir dels anys 60 cal situar-lo en el marc del desenvolupament europeu d’aquells anys que va absorbir la mà d’obra sobrera espanyola (emigració) i va permetre una important entrada de divises. També hi van ajudar el turisme i la inversió de les empreses estrangeres al país.

Entre el “Plan de Estabilización” de 1957 i el “Plan de Desarrollo” del 1971 es produeixen una sèrie d’intents de racionalitzar el creixement econòmic, la qual cosa no va comportar un augment directe de l’ocupació femenina. Les dones seguien treballant al camp, als serveis o, en tot cas, van ser mà d’obra barata a les fàbriques, sobretot mentre eren solteres.

La taxa oficial d’activitat femenina va passar del 8,3% del total de la població activa del 1940 (inferior a la del 1930) al 27,5% de 1970. Aquest augment de la taxa d’ocupació es produeix sobretot al sector serveis i la incorporació del treball femení sempre va ser subordinat i diferenciàt: treball marginal i depenent de les conjuntures i, sobretot, amb notables diferències salarials.

Nous sistemes de vida, als quals les dones s’aniran introduint progressivament en funció del seu nivell social, marcaran els grans canvis de l’època: la introducció d’electrodomèstics alliberarà de temps de treball, els televisors faran de nous educadors dels fills i filles, però també de les mares, nous productes alliberaran dels vells treballs manuals casolans (conserves, detergents, congelats...) Però

“Nous sistemes de vida, als quals les dones s’aniran introduint progressivament en funció del seu nivell social, marcaran els grans canvis de l’època.”

com diu Ballarín “Los mensajes dirigidos a las jóvenes y mujeres variarán, de nuevo cambiarán las formas para que todo siga igual.”, (p.120). Per al règim calia dirigir el temps alliberat per dedicar-lo a activitats més espirituals. La major presència femenina en el sistema educatiu va ser considerat positiu per la “Sección Femenina” perquè una dona culta aconseguia millorar la felicitat familiar.

La llei dels “Derechos políticos, profesionales y laborales de la mujer”, de 22 de juny de 1961 va ser el pas necessari per a la política “desarrollista”. Aquesta llei, però, encara seguia vetant les dones per a l'exercici de les carreres d'armes, de judicatura, de magistratura o fiscalia i mantenia importants desigualtats.

Pel que fa a la presència de les dones, com a estudiants, en els nivells superiors d'educació no es va poder aturar, però sempre es va intentar d'orientar-la.

A tall de prova d'això que acabem de dir podem assenyalar que: El curs 53-54 només el 25% de l'alumnat de batxillerat superior era femení i encara el curs 66-67 només el 33%. Aquest alumnat es concentrava sobretot al batxillerat de lletres. Moltes de les xiques que començaven el batxiller es quedaven al batxiller elemental. Així, el curs 55-56, del 40% que significava l'alumnat femení que havia començat a fer el batxiller elemental, només el 18% va fer la prova de maduresa.

Com diu Ballarín (p.132): “La presencia femenina era mayor en aquellas profesiones, de enseñanzas medias, recomendadas como más idóneas para ellas”. I citant el llibre de las Margaritas: “Cuando seáis mayores podéis estudiar una carrera que vaya con vuestras aficiones y que sea siempre... de mujer. Enfermera, puericultora, maestra o algo que parezca especial para nosotras-mujeres”. Precisament és en aquestes carreres mitges, fetes expressament per a les dones on, lògicament, la seua presència és majoritària.

L'any 66, el 60% de l'alumnat matriculat a les escoles de magisteri era femení. Només a les escoles de puericultura, les escoles d'auxiliars sanitaris, conservatoris de música i altres per l'estil, aquest percentatge era superior.

Als anys 40 només un 13% dels universitaris eren dones, als 50 passen del 15 al 19% i el curs 67-68 són ja el 30%, però la seua presència es concentra, quasi de manera exclusiva, entre els estudis de Filosofia i Lletres o de Farmàcia. Hi ha una divisió sexual claríssima de les carreres, tal com comprovem el curs 67-68 quan a veterinària només el 0,1% de l'alumnat és femení, mentre que a Filosofia i Lletres ja representa el 40,3%. La presència femenina a les Escoles Tècniques Superiors és pràcticament nul·la.

L'augment de l'alumnat femení en el batxillerat, a causa de la segregació dels instituts, va comportar un augment paral·lel del professorat femení en aquests nivells, cosa que només a poc a poc es va anar produint als ensenyaments mitjans i pràcticament no es va donar a les universitats.

Més estudis no implicarien una major incorporació laboral: “La revalorización de lo doméstico se utilizó para frenar la incorporación laboral de las mujeres.” (Ballarín, p.135). Això anava bé perquè així no augmentaven els índexs oficials d'atur.

La Llei General d'Educació de 1970 va ser un intent de readaptació i renovació del sistema escolar a les noves necessitats del

“Cuando seáis mayores podéis estudiar una carrera que vaya con vuestras aficiones y que sea siempre... de mujer. Enfermera, puericultora, maestra o algo que parezca especial para nosotras-mujeres”

desenvolupament productiu, però respecte de les dones se seguia amb la mateixa filosofia de sempre: “Hacer de amas de casa y esposas perfeccionadas” (Ballarín, p.136).

La llei no es pronunciava respecte la coeducació, però seguia distingint certes matèries segons els sexes: “Sin prejuicio de la igualdad fundamental de la educación para todos, alumnos y alumnas, en el proceso total de la escolaridad, la formación de la niña, la adolescente, la joven y la mujer tendrá en cuenta sus características específicas para acomodar a ellas las intervenciones educativas, especialmente en lo que se refiere a las aptitudes estéticas y a su futuro papel en la familia y en la sociedad (La educación en España, O. c., 1969: 234)” (Ballarín, p.136).

“Xics i xiques estaven físicament separats; és a dir, no coincidien ni a les aules ni als patis.”

Progressivament, molt lentament al principi, moltes escoles passen a ser mixtes i van desapareixent del currículum les matèries de la llar, almenys formalment. La unificació dels currículums dels dos sexes no sorgeix, però, “de la consideración e integración de elementos de ambos, sino de la universalización del modelo masculino” (Ballarín, p.138). En definitiva, l'escola mixta dona l'oportunitat a les xiquetes de participar en el currículum de major vàlua social, el dels xiquets! Com dèiem a la introducció, a continuació venen les memòries de les nostres informants que hem dividit en quatre etapes les quals permeten copsar millor la seua evolució com a dones i mestres, i reflecteixen, en bona part, allò que hem constatat a nivell general pel que fa a l'evolució de la dona i l'educació durant el període estudiat.

A l'escola

Les nostres informants van sofrir de ple la típica escola franquista, hereva de l'escola decimonònica, caracteritzada pel trínomi: disciplina-autoritat-memorisme i amanida per l'omnipresència de la religió i els ideals polítics franquistes. En el cas de les escoles catalanes s'hi sumava el fet de l'oficialitat d'una llengua aliena a la realitat quotidiana.

Xics i xiques estaven físicament separats; és a dir, no coincidien ni a les aules ni als patis. Com elles recorden: “Hi havia com una ratlla imaginària que no es podia traspasar sota cap concepte”. Només s'ajuntaven en ocasions especials, per exemple, quan els havia de parlar el capellà local, però sempre guardant les distàncies. De fet, fins i tot el sexe dels mestres coincidia amb el dels/les alumnes. Així, doncs, només les dones els van fer classes.

Una d'elles defineix les matèries com a concèntriques: “Es repetia el mateix tots els anys, ampliant-ne la dificultat”. Les activitats eren mecàniques i repetitives. Els llibres (l'enciclopèdia Montana, la dels Hnos. Rodríguez de Burgos, la d'Álvarez, etc.) eren els dipositaris de tot el saber que s'havia d'assimilar i, com a tals, passaven de germà a germà i, si es donava el cas, de pares a fills.

Les escoles eren graduades. A cada aula hi havia un grau que es dividia en tres seccions. Era la mestra qui decidia quan s'havia de passar de secció i de grau, independentment de l'edat que es tingués.

A les tardes solien fer labors i faenes típicament de xiques. Aquestes faenes s'executaven mentre una companya resava el rosari.

Reconeixen que de mestres n'hi havia de totes les maneres i, encara que no solen destacar-les com a grans pedagogues, consideren que algunes s'esforçaven més que d'altres i que mostraven cers tocs d'originalitat.

Tenen la sensació –compartida per molta gent– que la majoria d'alumnes només anava a l'escola perquè era obligatori fer-ho i per aprendre les quatre regles bàsiques i que, una vegada apreses, tota la resta era prescindible, la qual cosa explica l'important absentisme en època de collites (no oblidem que la majoria de les nostres informants són d'origen rural).

Totes les informants reconeixen que formaven part de l'elit estudiantil: bones estudiants, interessades pel que s'explicava i gens absentistes, la qual cosa va provocar que alguna mestra es fixés en elles per seguir estudiant. Hem constatat que aquesta bona predisposició pels estudis sumada a la intervenció d'alguna persona col·lateral que va intercedir perquè continuessen en els seus estudis, van influir positivament en unes famílies que creien fervorosament en la capacitat i les possibilitats de les seues filles.

Aquesta realitat ha estat àmpliament reconeguda i exemplificada amb diverses anècdotes:

Els pares de dos d'elles van haver de defensar la seua postura davant la incomprensió i el sarcasme dels companys de bar que si d'ordinari ja eren contraris a la prolongació dels estudis més ho eren per al cas de les dones. L'un hagué de defensar de manera vehement que "La millor finca que li puc donar és l'estudi" i l'altre hagué d'aguantar els riures derivats de la mort inesperada d'un matxo que provocà la venda d'un hort per poder pagar els estudis de la xica i per substituir al matxo mort.

Recorden, també, les frases lapidàries, plenes d'aquella saviesa popular i assenyada traspasada de pares a fills, que llançaven els seus progenitors encoratjant-les perquè superessen el seu estatus social: "Treballadors sí, esclaus no". "Si complim les nostres obligacions, serem lliures". "Esforça't, que seràs recompensada". No volem obviar que alguns d'aquests pares eren testimonis vius de la repressió franquista i, si més no, tots ho eren de la misèria i de la falta de desenvolupament del país.

Cap de les informants es va plantejar la possibilitat d'estudiar una altra cosa que no fos magisteri. Bé, de fet, una hagué d'assistir com a espectadora a les converses entre sa iaia i una mestra sobre la possibilitat de fer d'infermera, la qual cosa fou ràpidament descartada perquè "aquestes només tocaven penes". A banda de l'anècdota, ens interessa remarcar la crua realitat: en cap moment se'ls va acudir, ni a elles ni al seu cercle més immediat, fer una carrera que no fos de les considerades idònies per a les xiques.

Totes elles –excepte la d'origen urbà– ens han constatat les misèries alternatives culturals que hi havia als seus pobles d'origen, fet agreujat per la seua condició de dones ja que una no va poder anar a la banda de música precisament per aquesta condició. Curiosament, o no tant, també afirmen que no estaven especialment interessades per efectuar aquelles tasques per a les quals se suposava que estaven especialment dotades: cosir, fer calceta, cuinar... i tampoc els agradava massa anar al camp, encara que eren ben conscients que ho havien de fer.

"Els pares de dos d'elles van haver de defensar la seua postura davant la incomprensió i el sarcasme dels companys de bar."

Finalment, ja des del mateix moment en què els seus pares decideixen que les deixaran estudiar, prenen plena consciència de l'esforç que això suposarà per a les economies familiars.

Al batxillerat:

Algunes de les inèrcies anteriors es trenquen en el moment en què passen a estudiar el batxillerat elemental. Anem a fer certes consideracions sobre el que acabem de dir:

D'entrada quasi totes feien el batxillerat per lliure, és a dir estudiaven al poble i s'anaven a examinar a l'institut més proper (el Joaquim Bau, en el cas de les Terres de l'Ebre). En segon lloc van passar a estudiar colze per colze amb els xics i, generalment, a les ordres de mestres homes. Ens constaten que sempre van estudiar més xics que xiques. En tercer lloc, les nostres informants comencen a tastar un ensenyament més reglat, més semblant a l'actual pel que fa a la presència d'exàmens, als aprovats i suspensos, als cursos d'un any de durada, etc.

El batxillerat constava de quatre cursos i una revàlida al final. Tal com passava amb l'ensenyament primari, les dones van haver de fer una sèrie de matèries pròpies de la seua condició de dones. Aquestes matèries eren impartides bé per mestres dones o, per membres de la Secció Femenina. Recorden, amb tota nitidesa, la llibreta de cartolina plena de diferents tipus de punts i de drapets que havien de presentar quan s'anaven a examinar a Tortosa. Allí s'examinaven d'aquestes matèries davant de les membres de la Secció Femenina, les quals també eren les responsables de qualificar-les en la matèria d'educació física.

Els exàmens eren orals. Anaven sortint de manera voluntària davant d'un tribunal format per tres persones, entre les quals recorden la presència d'alguna dona (en aquella època ja hi havia catedràtiques d'institut, sobretot en matèries de lletres).

La revàlida es feia a Tarragona i els exàmens eren escrits. Una de les nostres informants recorda que com a premi, el mestre les va portar a Reus amb el troleibús a veure el Cosso Iris (carrosses i confetti).

La més jove, d'origen més proper al sistema urbà i de fora de Catalunya, recorda com companyes de primària anaven a la fàbrica i, a les tardes després de la faena i els caps de setmana, anaven amb dinerets a la butxaca, la qual cosa els permetia costejar-se certs capritxos ben allunyats de les seues possibilitats.

En aquesta primerenca etapa de la seua vida, i fins i tot abans, van començar a ser conscients del dirigisme del règim. Els llibres de FEN (Formación del Espíritu Nacional), que s'havien d'aprendre de memòria, en algun moment els va fer remoure les seues consciències juvenils, encara que només fos per constatar que tot allò era un rotllo. Recorden alguns comentaris en privat fets per companyes més agosarades i crítiques.

En definitiva, totes recorden el batxillerat com una etapa de transició que les va anar obrint al món i els va fer veure que hi havia vida més enllà de l'ombra allargada del campanar local.

"Recorden, amb tota nitidesa, la llibreta de cartolina plena de diferents tipus de punts i de drapets que havien de presentar quan s'anaven a examinar a Tortosa."

A l'Escola Normal:

Per a quasi totes aquesta etapa va significar la seua obertura definitiva al món urbà, al progrés, el qual van anar tastant amb comptagotes perquè fins i tot una cosa tan banal com anar al cine només se la podien permetre en els dies que feien preus especials. Val a dir que l'ambient de les capitals de província que van tastar en aquella època tampoc era massa folgat pel que fa a la cultura. Recorden haver anat en comptades ocasions a exposicions, concerts, conferències i fins i tot a alguna sortida organitzada des de la mateixa Normal.

Si el batxillerat havia significat un esforç econòmic important per a la família, no cal dir el que representava viure tota la setmana fora de casa. Va haver-hi sistemes per a tots els gustos: mare i filla vivint en un pis de lloguer, la qual cosa els resultava més barata que no pas viure l'estudiant sola en una pensió; anar i tornar amb autobús del poble a la ciutat i, finalment, allotjar-se en una residència d'estudiants. Fins i tot, en va haver una que va fer el primer any per lliure³.

No resulta balder recordar que tampoc va resultar gens fàcil la vida a ciutat: poc sortir i molt estudiar. Si se sortia era bàsicament per anar a passejar. Les anades al poble s'allargaven el més que podien: les ineludibles de Nadal, Pasqua i estiu i poca cosa més. No ho permetien ni els transports ni l'economia. Els llibres resultaven cars, però la família se seguia sacrificant amb gust. És molt interessant el comentari d'una de les informants que recorda les murmuracions de les companyes insinuant si era filla d'un cacic perquè portava els llibres aconsellats pels professors des del primer dia de classe.

Com sempre, es van trobar amb una sèrie de matèries específicament dissenyades per a elles que no eren altres que l'economia domèstica, les "labores"... i, finalment, els va tocar fer el famós "servicio social" que consistia a muntar una "canastilla" completa (tota la roba necessària per a un recent nascut) i efectuar unes colònies en un campament per a dones mestres. En el cas de Tarragona aquest campament es feia a les Masies, uns balnearis situats a la vora del monestir de Poblet, on acudien també mestres de Lleida i Osca⁴. Allí feien "canastilla" i altres "labores", pregàries, gimnàstica, economia domèstica i s'imbuïen de l'esperit de la feminitat inspirat pel règim. Solia complets el "servicio social" alguna activitat més, com ara cursos complets de socorrisme, etc⁵.

D'altra banda confirmen que, a banda de les matèries anteriors, l'educació física, el FEN i la música també solien ser impartides per membres de la Sección Femenina. Una d'elles recorda amb certa ironia aquells bombatxos que els arribaven per sota dels genolls i que havien d'emprar obligatòriament per fer la gimnàstica.

La resta de matèries eren comunes a les que efectuaven els xics: pedagogia, història de la pedagogia, psicologia, literatura, llengua, història, francès, cal·ligrafia, dibuix, ciències naturals, matemàtiques, física, química, agricultura, etc.

3 Recorda que va ser un any especialment dur. Només tres dels trenta i pocs alumnes que es van examinar per lliure de tota la província ho van aprovar tot. Singularment destaca la matèria de geografia: vam fer mapes en paper i amb marqueteria i l'examen va ser especialment llarg i dur.

4 En el cas de la informant de Logroño, "el mes de la mili" que en deien, el va fer a Portugalete amb mestres del País Basc.

5 Una de les informants recorda que li van donar una placa blava amb les inicials SS. Aquesta mateixa mestra recorda haver format part dels "Coros y danzas".

"Finalment, els va tocar fer el famós "servicio social" que consistia en muntar una "canastilla" complerta (tota la roba necessària per a un recent nascut) i efectuar unes colònies en un campament per a dones mestres."

Totes han recordat amb especial interès les pràctiques que feien a les escoles annexes on, una vegada al mes, anaven a explicar un tema que s'havien preparat. La programació d'aquests temes i la memòria de les experiències la recollien en un quadern de pràctiques.

Encara que parega mentida també estaven separats en xics i xiques. És paradigmàtica l'anècdota que ens explica una d'elles a l'hora de remarcar aquesta ratlla imaginària que els separava com si fos el mateix Teló d'Acer: a la normal de Tarragona, situada vora la platja del Miracle, les xiques estaven al pis de dalt i quan els xics pujaven a fer música a una aula que estava situada al final del passadís, elles havien de tancar les portes de les aules per evitar qualsevol contacte visual.

La memòria respecte dels professors i professores que els feien classes és molt més nítida que la de les altres èpoques. Lògicament segueixen opinant que havia de tot: professors i professores més didàctics⁶, altres que anaven de més intel·lectuals, però que no resultaven gens pràctics... en definitiva, ressalten que van ser uns anys durs on la memorització era la tònica dominant i les hores de d'estudi s'encavalcaven unes a les altres. Totes eren molt conscients que no es podien permetre repetir. Fins i tot vam endevinar una certa recança en una d'elles que va aprovar les oposicions al segon intent, com si hagués fet un xicotet pecat.

Recorden un tracte distant –no solien tutejar-les-, però molt correcte.

Finalment, no ens volem estar de recalcar que, a banda d'estalviar tot el que podien, si sorgia l'ocasió donaven classes particulars. Sense oblidar, lògicament, que en arribar al poble a l'estiu la faena del camp les esperava.

Les oposicions van resultar per a totes elles una prolongació dels estudis de magisteri: es tractava d'aprovar-les al més aviat possible per aconseguir plaça. Com bé recorda alguna "vam estudiar com espartanes tot l'estiu posterior a l'acabament del magisteri" i les oposicions es van allargar uns mesos des del desembre següent.

Sobretot els primers anys, les oposicions eren ben representatives del que esperava el règim de les mestres a les quals formava: entre els temes escrits i orals no hi faltava el desenvolupament d'un tema de religió i el comentari d'un punt de l'ideari de "Falange Española"⁷. Passaven bastant angúnia en el moment en què havien de desenvolupar una classe davant del tribunal i d'un grup d'escolars de l'escola annexa. L'assistència era lliure i hi podia anar qui volgués –generalment eren companyes d'oposició-.

A la docència

I arribem a l'etapa definitiva de la seua relació amb el món de l'ensenyament. El moment en el qual elles passaven a ser les formadores de les noves generacions d'espanyolets o, si voleu, de catalanets. Què podien fer? Què havien de fer? Tal com constatarem a les conclusions, poca cosa podien fer, i tampoc en cap moment van pretendre ser singulars ni especials, encara que reconeixen que en certs aspectes de la seua forma de vida com en la seua forma de treballar ho van ser una mica. O, almenys, ho podia semblar.

"Les oposicions van resultar per a totes elles una prolongació dels estudis de magisteri: es tractava d'aprovar-les el més aviat possible per aconseguir plaça."

6 Una informant identificava els professors més veterans amb els més didàctics i els més joves amb els més preocupats pels coneixements teòrics.

7 "Me sabia els 27 punts de la Falange de pe a pa", recorda una d'elles.

Generalment van començar a exercir en pobles menuts. Més concretament dos van començar a pobles de la Tinença de Benifassar i una altra al barri del Pugó de Sant Jaume, al Delta, per continuar després a una barriada d'Ulldecona. Precisament aquesta darrera era l'única que venia d'un ambient urbà i Sant Jaume li va parèixer el mateix Oest, però amb mobylettes en lloc de cavalls⁸.

El fet de començar a exercir en pobles menuts els va suposar certs avantatges i, lògicament, certs inconvenients. Entre els primers destaquen el fet que ningú va interferir massa en la seua faena -ni l'inspector, ni les autoritats locals, ni companys i companyes- i també la possibilitat d'organitzar-se aquesta faena com volien. En això de l'organització, una recorda que va decidir no posar i traure la bandera cada setmana, ni fer el mes de Maria, encara que reconeix que feia resar a les entrades i a les sortides diàries. També lloen el caràcter de la gent, pobres però honrats⁹, i com es desvivien per què no els faltés res d'allò que collien o tenien a casa: pataques, farina, tomaques, tees per fer el foc, etc. I per suposat una casa per a la mestra, encara que no sempre tingués unes condicions d'habitabilitat adequades. Un altre dels avantatges és que aquest tipus d'escola rural puntuava el doble que les altres, la qual cosa les afavoria en el concurs de trasllats.

Entre els inconvenients destaquen, lògicament, les males comunicacions: només anaven a casa a les vacances trimestrals. Fins i tot a alguna li va caler sortir del poble amb les bosses carregades damunt d'una mula i amb la neu fins als genolls.

Aquesta mateixa mestra ens comenta el fet paradoxal que, si bé hi havia una línia d'autobús al poble, aquest sortia en dilluns al matí i no tornava fins el dissabte a la nit, amb la qual cosa no s'adaptava gens ni mica a les seues necessitats, encara que reconeix que va servir perquè la seua mare li enviés carn moltes setmanes, producte que, d'altra banda, no abundava a les taules locals.

Les distraccions eren més escasses que als seus pobles d'origen i se les havien d'empescar totes per a distreure's. Fins i tot en va haver una que va muntar unes vetllades lúdiques les tardes dels diumenges que consistien a passar vides de sants als xiquets -no hi havia molt a triar-, amb música de magnetòfon que va resultar tota una novetat al poble. Les més joves reconeixen que ja podien anar als balls que s'organitzaven en caps de setmana.

Els serveis i els equipaments eren pràcticament nuls. La més veterana ens explica que quan va arribar a la primera destinació no havia ni llum ni aigua corrent i la segona informant de més edat comenta que havien posat aquests dos equipaments aquell mateix any. Les condicions de les escoles no eren les més adequades i se les havien d'empescar totes per millorar les condicions. Una informant no s'està de recordar que a classe tenien una estufa bastant vella i que

8 Precisament aquesta mateixa mestra comenta que a Catalunya solia haver-hi una bona oferta de places, com si aquí no hi haguessen tantes vocacions de magisteri com a la resta de l'estat.

9 "Als pobles només quedaven xiquets i vells quan hi havia la possibilitat d'anar a fer jornals per estos móns de Déu". Ens van fer molta gràcia les albaides del Boixar, cantades per una de les informants, que denoten aquesta misèria que es vivia a la zona:

*Les aubades del Boixar
Són molt bones de cantar,
Per dinar pa i patataques,
Per sopar patataques, i pa.*

"També lloen el caràcter de la gent, pobres però honrats, i com es desvivien per a que no els faltés res d'allò que collien o tenien a casa."

va decidir no engegar-la un dia de fred, argumentant que estava trencada. A l'endemà tenien estufa nova i és que una de les alumnes era neboda de l'alcalde. L'altra recorda que s'hagué d'escalfar el dinar a l'estufa de l'escola fins que li van oferir una casa particular per a dinar.

No cal ni dir que els sous eren baixos. Tothom recorda allò de: "passes més gana que un mestre d'escola" i la realitat que van viure les nostres informants, sobretot al principi, no era gaire allunyada d'aquesta dita. Una d'elles va començar guanyant només 10.000 ptes. anuals i una de les primeres coses que es va comprar va ser un rellotge CIMA que li va costar 1.200 ptes., i encara perquè se li havia aplicat un 10% de descompte perquè era una promoció de Nadal.

"No cal ni dir que els sous eren baixos. Tothom recorda allò de: "passes més gana que un mestre d'escola."

Com la majoria dels seus col·legues van haver de fer repassos per poder millorar la minsa economia. Recorden que, encara als anys 60, hi havia llocs on els mestres cobraven més que les mestres per fer aquests repassos. Una d'elles va ser de les primeres a plantar-se a la seua escola i reclamar el mateix que els homes per efectuar aquesta tasca. Això dels repassos era tota una estratègia de supervivència, de tal manera que es corria la veu que s'aprenia més als repassos que a l'escola i per fomentar-ho hi havia mestre que s'emportava els alumnes a casa.

Les seues condicions de vida i de treball van anar millorant amb el pas dels anys, però molt lentament: van anar a pobles més grans (Ulldecona, Santa Bàrbara, etc.) on hi havia cases per als mestres, mitjans i vies de comunicació més adequades i, per tant, amb més facilitat de comunicació, amb companys i companyes que els van fer veure altres estratègies educatives i de vida i on, finalment, les coses van començar a canviar amb la famosa llei de Villar Palací. Ara bé, hi ha una sèrie de punts que ens han volgut deixar ben clars:

-No van tenir altre remei que seguir fent allò que els demanava el règim: limitar-se a donar classes a les xiques i substituir a les membres de la "Sección Femenina" pel que fa a l'obligació d'impartir les típiques matèries dirigides al seu sexe. Així doncs, es van trobar amb l'obligació de passar un part mensual de les labors, cuina, FEN i cançons que impartien a les seues alumnes. Al final del curs obtenien un "Muy Bien", que els anava "molt bé" per al concurs de trasllats. La veritat és que les exigències eren mínimes i solien enviar el mateix d'un any per a l'altre, fins i tot, al final, van deixar d'enviar-ho amb el consegüent "Muy Mal". No va passar res.

-La sensació que els homes mestres es consideraven superiors a elles i, fins i tot, que algunes de les mestres més velles acceptaven aquesta situació amb normalitat, amb un servilisme preocupant. Una sèrie de detalls els ho confirmaven, com per exemple que els càrrecs més importants eren ocupats pels homes, que les relacions amb la inspecció les portaven ells¹⁰, que els homes tenien més gent al repàs que elles, certs inconvenients i pors femenines a l'hora de dirigir-se als mestres –cal recordar que seguien estant separats físicament a les aules i als patis¹¹–, certs detalls masculistes com el que rebé una informant nostra a la qual se li mana de reparar la bandera i, com que

10 A Ulldecona hi havia una directora per a la secció de les xiques, però tota la documentació que havia d'enviar fora del poble la feia a través del director de tota l'escola, quan no li calia fer. La nostra informant es va brindar a assumir la tasca de revisió i d'enviament directe a les autoritats pedagògiques.

11 Una informant va fer el següent pensament en veu alta: jo no els tenia cap por perquè si nosaltres érem poca cosa ells no ho eren massa més.

aquesta no ho feu amb la celeritat esperada, va ser denunciada per gastar massa llum a les tardes quan es quedava a l'escola a preparar les tasques del dia següent, etc. Cal dir que, amb els anys, aquesta sensació va anar desapareixent.

Es van haver d'autoexigir més per demostrar que estaven al mateix nivell que els homes: s'havia acabat parlar als passadissos sense entrar a classe i considerar que la seua faena servia per a poca cosa, s'havia acabat de portar cap document als col·legues mestres perquè el revisessen, s'havia acabat fer repassos més barats que ells, s'havia acabat d'escoltar dir impunement a les mares que era més normal que estudiessen els xics que les xiques¹². Calia fer cursets i posar-se al dia –sobretot cap al final del règim- i la veritat és que van treballar per aconseguir la dignitat que es mereixien com a dones i com a mestres.

No es van posar en qüestions polítiques, però sí en entitats culturals, cíviques, etc.

Tenien la sensació que molts dels seus actes i de les seues decisions, tant a la faena com a la vida diària, eren observats minuciosament. Encara que unes ho accepten més explícitament que les altres, són conscients que eren observades si anaven soles als bars, si empraven –i sovint eren pioneres entre les dones- la moto o el cotxe per anar a treballar¹³, si sortien amb un grup de joves determinat, si anaven amb freqüència a missa, etc.

Algunes conclusions:

-La infància de les nostres protagonistes, sobretot de les més velles, va estar marcada per una postguerra ferotge pel que fa a la situació politicoeconòmica. El franquisme, com hem vist, no es va estar d'exigir el paper que esperava de la dona. Elles i les seues famílies, volguessin o no, van trencar amb aquest rol, ni que siga mínimament, en el moment en el qual decideixen estudiar en un ambient poc propici per fer-ho, un ambient rural molt aferrat als costums seculars.

-Arribar a exercir de mestres va suposar per a elles i per a les seues famílies un esforç molt important. Són un reflex fidel de l'esperit de sacrifici d'una gent que creia en la cultura i en les possibilitats de les seues filles.

-Totes reconeixen que els agradaria haver ampliat els seus estudis i que tenien unes mires més amplies, però també afirmen que han renunciat a ben poques coses. Accepten que el fet de viure en medis rurals i/o haver-se dedicat a la família ha estat un impediment, però no s'arrepenteixen de res. Malgrat tot, sabem que han participat molt activament en entitats de tipus cívic i cultural, que han fet cursets per ampliar els seus coneixements i les seues habilitats didàctiques, que han desenvolupat al màxim els seus hobbies –música, teatre, etc.- i, finalment, que s'han implicat al màxim en els teixits socials que les envoltaven.

-Segurament que van incidir molt poc en la inèrcia franquista tant pel que fa a la manera de viure com a la manera d'ensenyar, però hem constatat que hi van posar el seu granet d'arena.

"Són conscients que eren observades si anaven soles als bars, si empraven –i sovint eren pioneres entre les dones- la moto o el cotxe per anar a treballar."

¹² Una de les informants ens recorda que havia xiquetes –sobretot xiquetes- a les quals no demanaven els certificats d'estudis perquè costaven 50 ptes. Va fer una carta a inspecció explicant el problema. Més endavant aquests certificats serien gratuïts.

¹³ És molt curiós el testimoni d'una informant que era ben conscient que quan conduïa el seu 600 feia girar el cap a molts veïns i veïnes.

Diuen que no creuen haver fet res d'extraordinari, que només han complert amb la seua obligació, però aquí són, amb tota una vida endarrere –i espero que també per endavant- de lluita i de reconeixement com a dones i treballadores. Ens consta que la seua docència ha estat quelcom més que una manera de guanyar-se la vida i així els ho han reconegut des dels organismes oficials fins a les diverses generacions d'alumnes que han passat per les seues mans: **L'escola ha estat el pal de paller de la seua vida.**

BIBLIOGRAFIA

Ballarín Domingo, Pilar (2001): *La educación de las mujeres en la España Contemporánea (siglos XIX-XX)*. Síntesis Educación. Madrid.

Burato Viscarro, Marc (1998): "L'ensenyament durant el franquisme" a *Raïls*, 12. Centre d'Estudis d'Ulldecona. Ulldecona.

Grau Verge, Ferran: "L'ensenyament a la Ulldecona del segle XIX" a *Raïls*, 21. Centre d'Estudis d'Ulldecona. Ulldecona.

Grau Verge, Ferran i Viscarro Gauxachs, M. Cinta (1996): "L'ensenyament a Ulldecona: De la crisi del 98 a la Guerra Civil" a *Raïls*, 8. Centre d'Estudis d'Ulldecona. Ulldecona.

DD.AA. (1988): *La presencia de las mujeres en el sistema educativo*. Centro Nacional de Investigación y Documentación Educativa. Instituto de la Mujer. Serie Estudios, núm.18. Madrid.